

УДК 343.301

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.54>

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ ПРО ПУБЛІЧНІ ЗАКЛИКИ ДО ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

*Кривопускова К.Л.,**аспірантка відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
<https://orcid.org/0000-0001-5553-8420>*

Кривопускова К.Л. Соціальна обумовленість кримінально-правових норм про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

Стаття присвячена дослідженню сутності та змісту соціальної обумовленості кримінально-правових норм про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

В роботі проаналізовано національне законодавство України та доктринальні підходи вчених-правознавців щодо підстав криміналізації взагалі та публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України зокрема. Окрема увага у статті приділена визначенню історичних передумов криміналізації публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

Встановлено міжнародно-правові підстави обмежень свободи слова. Проаналізовано законодавчі норми, які передбачають такі обмеження. На підставі проведеного аналізу норм Конституції та ратифікованих Україною міжнародних угод зроблено висновок про те, що кримінальна караність слів у вигляді публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України не суперечить фундаментальному праву людини на свободу слова.

Констатується високий рівень суспільної небезпеки даних кримінальних правопорушень, що передусім полягає у створенні загрози заподіяння істотної шкоди охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам у сфері забезпечення основ національної безпеки України.

Зроблено висновок про те, що криміналізація публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки обумовлена наступними підставами: високим рівнем суспільної небезпеки даних кримінальних правопорушень; значною поширеністю цього суспільно небезпечного явища в Україні; історичними передумовами та відповідним зарубіжним досвідом; необхідністю кримінально-правової охо-

рони суспільних відносин, що забезпечують основи національної безпеки України. Встановлення кримінальної відповідальності за вказані публічні заклики в сучасних умовах є цілком виправданим, необхідним і доцільним, тобто повною мірою соціально обумовленим.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, криміналізація, суспільна небезпечність, публічні заклики, обмеження свободи слова, соціальна обумовленість.

Kryvopuskova K.L. Social conditioning of criminal law norms on public appeals to commit criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine.

The article is devoted to the study of the essence and content of social conditioning of criminal law norms on public appeals to commit criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine.

The paper analyzes the national legislation of Ukraine and the doctrinal approaches of legal scholars regarding the grounds of criminalization in general and public calls to commit criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine in particular. Particular attention is paid in the article to the definition of the historical prerequisites of the criminalization of public appeals to commit criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine.

International legal grounds for restrictions on freedom of speech have been established. The legislative norms that provide for such restrictions have been analyzed. Based on the analysis of the provisions of the Constitution and international agreements ratified by Ukraine, it was concluded that the criminal punishment of words in the form of public calls to commit criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine does not contradict the fundamental human right to freedom of speech.

A high level of public danger of these criminal offenses is established, which primarily consists in creating a threat of causing significant damage to public relations protected by the criminal law in the

sphere of ensuring the foundations of Ukraine's national security.

It was concluded that the criminalization of public calls to commit criminal offenses against the foundations of national security is due to the following reasons: the high level of public danger of these criminal offenses; significant prevalence of this socially dangerous phenomenon in Ukraine; historical prerequisites and relevant foreign experience; the need for criminal law protection of social relations that provide the foundations of Ukraine's national security. Establishing criminal responsibility for the specified public appeals in modern conditions is fully justified, necessary and expedient, i.e. fully socially conditioned.

Key words: criminal offence, criminalization, public danger, public appeals, restriction of freedom of speech, social conditioning.

Постановка проблеми. Реалізація державою функції заборони певної діяльності людини під загрозою покарання повинна бути соціально обумовленою. Як справедливо зазначає В. К. Грищук, «кримінальний закон у демократичній, правовій, соціальній державі, у громадянському суспільстві має бути *ultima ratio* – останнім засобом, крайнім засобом, який застосовується державою для унормування суспільно значимої поведінки людини. ... Кримінальний закон є важливим і ефективним інструментом регулювання свободи людини в суспільстві за умови, звичайно, що його розроблення, прийняття та застосування здійснюється на наукових засадах. ... Відсутність соціальної зумовленості норм кримінального закону, переоцінка їх значення в регулюванні суспільних відносин – шлях до зловживання кримінальним законодавством з боку держави, що не може бути допустимим у демократичній державі, демократичному суспільстві» [1, с. 564].

Публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки переважно пов'язані з такими суспільно небезпечними явищами, як збройна агресія, сепаратизм, тероризм, колабораціонізм тощо. Показники публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки в Україні мають тенденцію до зростання, особливо після початку у 2014 р. збройної агресії росії проти України. Про це свідчать дані Єдиного державного реєстру судових рішень України.

Стан опрацювання. Дослідженню цієї проблематики присвячені праці таких українських вчених-правознавців: О.Ф. Бантишева, В.В. Гапончука, І.В. Діордіци, Л.В. Дорош, О.Ю. Звонарьова, О.О. Кваші, В.Н. Кубальського, Р.О. Мовчана, М.А. Рубашенка, Є.Д. Скулиша, Р.Л. Чорного, О.А. Чувакова, В.М. Янка та інших. Дослідженню питань соціальної обумовленості криміналь-

но-правових норм присвячені ґрунтовні монографії П.С. Тоболкіна та О.О. Пащенко.

Метою статті є визначення та дослідження соціальної обумовленості кримінально-правових норм про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Проблема соціальної обумовленості посідає одне з чільних місць у науці кримінального права, адже від результатів вивчення цього питання залежить обґрунтованість кримінально-правових заборон і застосування відповідних заходів впливу до осіб, які їх порушили. Тому встановлення відповідальності за вчинення суспільно небезпечних діянь повинно мати серйозні підстави [2, с. 13].

У доктрині кримінального права під час розкриття соціальної зумовленості норм вживаним є термін саме «обумовленість». Навіть така незначна відмінність у цих двох термінах спричиняє, на її думку, певну некоректність. Так, обумовленістю є залежність від певних умов, обставин або визначеність певними обставинами. Водночас під зумовленістю розуміють залежність саме від певних причин. При цьому причинами є те, що породжує інше явище, викликає та зумовлює його, спричиняє появу відповідних наслідків, умова ж або обставина є більше підставою до сприяння подальшого існування відповідного явища, але не до його виникнення (породження) [3, с. 54]. А.А. Музика запропонував таке визначення поняття соціальної зумовленості кримінально-правових норм: визначена об'єктивними обставинами необхідність відповідного законодавчого регулювання певних кримінально-правових відносин (у минулому, сьогодні чи в майбутньому) [4, с. 9].

На думку О.О. Пащенко до загальних обставин соціальної зумовленості кримінально-правових норм (законів про кримінальну відповідальність) належать: суспільна корисність; системно-правова несуперечливість; чіткість і ясність мови; історичні традиції та зміна умов життя суспільства. Водночас до обставин соціальної зумовленості охоронних кримінально-правових норм (законів про кримінальну відповідальність) вчений відносить: наявність можливості боротьби з діянням за допомогою кримінально-правових засобів; наявність ресурсів для здійснення кримінального переслідування; співрозмірність позитивних і негативних наслідків заборони; повнота і ненадмірність заборони; повнота складу злочину [5, с. 385].

До основних чинників (обставин), які характеризують соціальну обумовленість кримінальної відповідальності українська вчена І.Б. Газдай-ка-Василишин відносить суспільну небезпеку діяння, його відносну поширеність, доцільність протидії цьому посягання саме за допомогою кримінально-правових засобів, традиції національної

законодавчої практики, іноземний правовий досвід кримінально-правових засобів протидії цьому посягання [6, с. 64].

На початку важливо встановити історичні передумови криміналізації розглянутих закликів. Так, в Артикулі воїнському 1715 р. регламентувалась відповідальність за заклики до бунта: «Никто б ниже словом, или делом, или писмами, сам собою, или чрез других, к бунту и возмущению, или иное что учинить, притчины не давал, из чего бы мог бунт произойти. Ежели кто против сего поступит, оный по розыску дела, живота лишитца, или на теле наказан будет» (артикул 135) [7, с. 232-233].

Зміна соціально-політичних умов завжди впливала на визначення меж кримінальної відповідальності за зловживання правом на свободу слова. Так, Кримінальне уложення 1903 року передбачало значну кількість кримінально-правових обмежень права на свободу слова: публічні заклики до здійснення державного перевороту (ст. 129); поширення матеріалів, що схиляють до державного перевороту, непокорі органам державної влади, вчиненню інших тяжких злочинів (ст. 130) [8, с. 41].

В КК УСРР 1922 р. пропаганда та агітація передбачалися як альтернативні діяння контрреволюційних злочинів та розкривалися через поняття «публічні заклики» [9, с. 37]. Так, відповідно до ст. 69 цього Кодексу контрреволюційним злочином визнавалася пропаганда та агітація, що виражалася у заклику до повалення влади Рад шляхом насильницьких або зрадницьких дій або шляхом активної чи пасивної протидії Робітничо-селянському уряду, або масового невиконання покладених на громадян обов'язків військової або податкових повинностей [10].

У КК УРСР 1927 р. контрреволюційними злочинами також визнавалася пропаганда та агітація до вчинення відповідних протиправних дій, однак розкривалися по-іншому порівняно з КК УСРР 1922 р. Відповідно до ст. 54¹⁰ караною визнавалася пропаганда або агітація, яка полягала в заклику до повалення, підризу або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів, а також розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту [11, с. 19].

Відповідно до диспозиції ст. 7 Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини 1958 р., публічні заклики до насильницьких повалення або зміни радянського державного і суспільного ладу або до насильницького порушення закріпленої Конституцією СРСР єдності території Союзу РСР, союзних і автономних республік, автономних областей і округів, а також поширення з цією метою матеріалів такого змісту каралися позбавленням волі на строк до трьох років або штрафом до десяти неоподатковуваних мінімумів

доходів громадян. Кваліфікованими видами цього злочину визнавалися вчинення його повторно чи організованою групою осіб, а особливо кваліфікованими – за завданням іноземних організацій або їх представників [12]. Отже, підстави для криміналізації відповідних діянь закладені історично.

Разом з тим за період 1991–2001 рр. з Кримінального кодексу було виключено та змінено 33 статті (здійснена декриміналізація), які не відповідали новим соціально-політичним і економічним орієнтирам розвитку України, а стосувалися кримінально-правової охорони суспільних відносин, які лежали в основі існування колишньої соціалістичної Української РСР. Серед виключених – ст. 62¹ КК УРСР – «Заклики до вчинення злочинів проти держави» [13, с. 269].

В Україні передбачена кримінальна відповідальність за публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади (ч. 2 ст. 109 КК України) та публічні заклики до дій, вчинених з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України (ч. 1 ст. 110). Після початку повномасштабної збройної агресії росії проти України 2022 р. 3 березня 2022 року Верховною Радою України ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність», яким включено до КК України нову статтю 111¹ «Колабораційна діяльність». Згідно цього Закону встановлена кримінальна відповідальність за: публічні заклики до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора; публічні заклики до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та (або) окупаційною адміністрацією держави-агресора; публічні заклики до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України (ч. 1 ст. 111¹ КК України), публічні заклики до проведення незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території (ч. 5 ст. 111¹).

Очевидно, що публічний заклик до чогось – це слова. І тут необхідно звернути увагу на те, як зазначає А.А. Балашов, що кримінальна караність слів, яка висловлюється людиною, не має широкого поширення в сучасному вітчизняному кримінальному законодавстві. Здається, такий стан речей свідчить про необхідність прояву особливої обачності при криміналізації діянь, що виражаються переважно у словах, а чи не діях. Безумовно, з позиції вчення про об'єктивну сторону складу злочину слова також визнаються дією (на противагу бездіяльності) [14, с. 17-18].

Одні вчені-юристи вважають, що введення в кримінальний закон конструкції «публічні закли-

ки» заклало можливість її використання в якості інструменту політичної боротьби і усунення супротивників, і, як наслідок, є нічим не виправданим і неприпустимим обмеженням свободи слова [15, с. 18]. Інші вчені, навпаки, вважають, що це є необхідним і обґрунтованим, оскільки не обмежує право на свободу слова як таку, а лише слугує засобом недопущення зловживання зазначеним правом [16, с. 78].

В кримінально-правовій науці встановлено правові передумови кримінально-правових обмежень свободи слова. Встановлювані державою кримінально-правові обмеження свободи слова повинні відповідати таким умовам: а) не суперечити нормам міжнародного права; б) ґрунтуватися на закріплених у Конституції держави підставах; в) бути співрозмірними конституційно значущим цілям та відповідним загрозам, яким піддані захищені законом права та інтереси; г) бути визначеними, що дозволяють особі, користуючись при необхідності роз'ясненнями фахівців, передбачати наслідки, які може потягнути за собою поширення конкретної інформації [8, с. 9].

У частині третій ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. зазначено, що «користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, отже, пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними: а) для поважання прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення» [17]. Подібні положення містить і частина друга ст. 10 ратифікованої Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., в якій зазначається, що «здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки...» [18].

Криміналізація окремих публічних закликів як самостійних кримінальних правопорушень має законодавчі підстави. Так, у ст. 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. встановлено, що забороняється використання друкованих засобів масової інформації для закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу або територіальної цілісності України. Закон України «Про інформацію» від 02 жовтня 1992 р. визначає, що інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни (ст. 28). У Законі України «Про телебачення та радіомовлення» від

21 грудня 1993 р. визначено, що не допускається використання телерадіоорганізацій для закликів до насильницької зміни конституційного ладу України (ч. 2 ст. 6 Закону).

Згідно з частинами першою та другою статті 34 Конституції України кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Передбачені ст. 34 Конституції України права не мають абсолютного характеру. При їх здійсненні необхідно враховувати загальнолюдські, державні інтереси, інтереси окремих громадян. Саме для забезпечення прав та свобод інших людей, потреб суспільства і держави в цілому встановлюються певні межі здійснення цих прав. Ці обмеження не повинні бути надмірними, такими що не відповідають суспільному інтересу, який з їхньою допомогою захищається. В більшості випадків такі обмеження встановлюються законом та спрямовані на попередження зловживання громадянами своїми правами [19, с. 115-116]. Відповідно до частини третьої статті 34 Конституції України здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Проведений аналіз норм Конституції України та ратифікованих Україною міжнародних угод дозволяє стверджувати, що кримінальна караність слів у вигляді публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України не суперечить фундаментальному праву людини на свободу слова.

Р.А. Мовчан, аналізуючи питання внесення змін до КК України, слушно зазначає, що питання про обґрунтованість криміналізації діянь може бути вирішено тільки за результатами проведення окремого дослідження, у межах якого було б детально проаналізовано суспільну небезпеку діяння та відповідний іноземний досвід [20]. Варто зазначити, що відповідний іноземний досвід свідчить про те, що криміналізації переважно підлягають публічні заклики до вчинення, зокрема, найбільш небезпечних посягань на основі національної безпеки [21, с. 293]. Саме підвищений ступінь суспільної небезпечності діяння, на думку багатьох вчених-правознавців, змушує законодавця до визнання певного діяння кримінально караним з огляду на заподіяння істотної шкоди охоронюваним кримінальним законом суспільним

відносинам або створення загрози заподіяння такої шкоди [3, с. 36-37].

Основні причини криміналізації публічних закликів до вчинення тих чи інших кримінальних правопорушень, на думку М.А. Рубашенка, є такими: 1) особливі природа і характер суспільної небезпечності; 2) непридатність норм про співучасть для притягнення суб'єктів заклику за їх учинення; 3) слабкіший тягар доказування для сторони обвинувачення, оскільки відсутня потреба доводити співучасть [22, с. 53].

У німецькій доктрині кримінального права відмінна від підбурювання природа публічних закликів пояснюється тим, що їх криміналізація дозволяє карати таку провокацію кримінального правопорушення, яка не відповідає критеріям співучасті, але особлива небезпека та злочинність яких проявляються в публічному виконанні, а також тим, що у випадку психологічно опосередкованих причинно-наслідкових процесів зв'язок між закликком та його реалізацією у вигляді відповідного кримінального правопорушення не може бути емпірично перевірений; у кінцевому підсумку може бути винесено лише судження про правдоподібність того, чи був заклик принципово придатним для спонукання третіх осіб до його вчинення [22, с. 57-58].

Криміналізація публічних закликів до здійснення екстремістської діяльності обумовлена необхідністю припинення на ранніх стадіях дій, спрямованих на формування у інших осіб бажання та готовності вчинити ці протиправні діяння [23, с. 164]. Як зазначає М.А. Рубашенко, «визначальним моментом в оцінці суспільної небезпечності публічних закликів виступає не можливість ознайомлення багатьох осіб із змістом закликів, а можливість того, що вже ознайомлені із закликами особи можуть учинити дії, до яких вони закликалися» [24, с. 127-128].

Висновки. Отже, криміналізація публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки обумовлена наступними підставами: високим рівнем суспільної небезпеки даних кримінальних правопорушень; значною поширеністю цього суспільно небезпечного явища в Україні; історичними передумовами та відповідним зарубіжним досвідом; необхідністю кримінально-правової охорони суспільних відносин, що забезпечують основи національної безпеки України. Підвищений ступінь суспільної небезпечності зазначених публічних закликів передусім полягає у створенні загрози заподіяння істотної шкоди охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам у сфері забезпечення основ національної безпеки України. Встановлення кримінальної відповідальності за вказані публічні заклики в сучасних умовах є цілком виправданим, необхідним і доцільним, тобто повною мірою соціально обумовленим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. 2-ге вид. перероб. і доповн. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. 766 с.
2. Брич Л.П., Навроцький В.О. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні. Держ. податк. адмін. України. К.: Атіка, 2000. 288 с.
3. Бондаренко М.С. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з отруйними чи сильнодіючими речовинами або отруйними чи сильнодіючими лікарськими засобами: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2021. 269 с.
4. Відгук офіційного опонента д.ю.н., професора Музики А.А. на дисертацію Пашенка О.О. «Соціальна обумовленість кримінально-правових норм» (2019 р.).
5. Пашенко О.О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 446 с.
6. Газдайка-Василишин І.Б. Некорисливі злочини проти власності: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 212 с.
7. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общей ред. О.И. Чистякова. М.: Юрид. литература, 1988. Т. 6: Законодательство первой половины XIX века. 432 с.
8. Кунов И.М. Уголовно-правовое противодействие распространению криминогенной информации: дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2017. 208 с.
9. Гапончук В.В. Кримінально-правова протидія публічним закликам до вчинення злочинних дій: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2021. 272 с.
10. Уголовный кодекс УССР: утв. ВУЦИК 23 августа 1922 г. Харьков: Наркомюст УССР, 1922. 50 с.
11. Кримінальний кодекс УРСР 1927 року. Київ, Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1950.
12. Закон СССР «Об уголовной ответственности за государственные преступления» от 25 декабря 1958 года. URL: <http://www.zaki.ru/pages.php?id=1738>.
13. Фріс П. Л. Ідеологія кримінально-правової політики: монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П. 2021. 389 с.
14. Балашов А.А. Уголовная ответственность за публичные призывы к совершению противоправных действий: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2017. 194 с.
15. Шевченко И.В. Уголовная ответственность за террористическую деятельность: уголовно-правовой и правоприменительный аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2010. 224 с.

16. Шибзухов З.А. Уголовная ответственность за публичные призывы к осуществлению террористической деятельности или публичное оправдание терроризма: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2012. 181 с.
17. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 15.09.2022).
18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 15.09.2022).
19. Павликівський В.І. Кримінально-правове забезпечення свободи слова та професійної діяльності журналістів: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2017. 470 с.
20. Мовчан Р.О. Зміни, направлені на підвищення ефективності кримінально-правової протидії кіберзлочинності в умовах дії воєнного стану. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=3243781402611850&id=100009400659772 (дата звернення: 15.09.2022).
21. Кривопускова К.Л. Кримінальна відповідальність за публічні заклики до вчинення злочинів проти основ національної безпеки за законодавством іноземних держав та України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 290–295.
22. Рубашенко М.А. Публічні заклики до кримінальних правопорушень в Україні та деяких європейських країнах. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2021. Том 1. № 15. С. 51–75.
23. Хлебушкин А.Г. Уголовно-правовая политика Российской Федерации в сфере охраны основ конституционного строя: дисс. ... д-ра юрид. наук. Санкт-Петербург, 2016. 480 с.
24. Рубашенко М.А. Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України: *монографія*. Х.: Право, 2016. 286 с.